

بررسی تطبیقی خوشنویسی نسخه‌نگاره کلیلہ و دمنه ۲۱۹۸ محفوظ در کاخ گلستان با شیوه خوشنویسی اظهر تبریزی*

گیتی نوروزیان**

دانشجوی دکتری مطالعات عالی هنر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
(تاریخ دریافت مقاله: ۹۲/۷/۷، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۲/۹/۳)

چکیده

نسخه کلیلہ و دمنه شماره ۲۱۹۸ کتابخانه کاخ گلستان، استنساخی از برگردان پارسی نصرالله بن عبدالحمید بن ابی‌المعالی معروف به نصرالله منشی است. ابتدا و انجامه این نسخه افتاده و هیچ اطلاعی راجع به زمان و مکان تهیه اثر و نیز نگارگر یا خوشنویس آن وجود ندارد؛ هر چند با توجه به ویژگی‌های نگارگری و خوشنویسی موجود، می‌توان آن را منسوب به سده نهم هجری دانست. فرضیه نگارنده بر این اساس شکل گرفته است که خوشنویس کلیلہ و دمنه شماره ۲۱۹۸ کتابخانه کاخ گلستان، احتمالاً مولانا اظهر تبریزی یکی از خوشنویسان مطرح این سده است. وی یکی از شاگردان ممتاز جعفر بایسنقری و در زمره استادانی به حساب می‌آید که در تحریر خطوط شش‌گانه، درجه کمال را داشته است. برای اثبات این فرضیه، مقایسه‌های سبک‌شناسانه‌ای میان چند اثر رقم دار مولانا اظهر تبریزی و خط نستعلیق کلیلہ و دمنه کاخ گلستان انجام گرفته است. این مقایسه‌ها بر طبق آنچه در سنت خوشنویسی وجود دارد، ترتیب یافته، بدین صورت که نخست مفردات، سپس کلمات و نهایتاً ترکیب واژه‌ها مورد بررسی قرار گرفته‌اند. نگارنده امیدوار است با این شیوه بتواند بیشترین تفاوت‌ها و شباهت‌ها را مابین سبک کتابت یک نسخه بدون رقم و آثار رقم دار مشخص سازد.

واژه‌های کلیدی

کلیلہ و دمنه، نصرالله منشی، مولانا اظهر تبریزی، کاخ گلستان، خوشنویسی سده ۹ هجری.

*این مقاله برگرفته از بخشی از رساله دکتری نگارنده تحت عنوان: "پژوهشی در نسخه‌نگاره کلیلہ و دمنه ۲۱۹۸ محفوظ در کاخ گلستان و جایگان آن در بستر تاریخی نقاشی ایران در سده نهم هجری/پانزدهم میلادی" می‌باشد که به راهنمایی جناب آقای دکتر یعقوب آژند در پردیس هنرهای زیبای دانشگاه تهران در دست انجام است.

**تلفن: ۰۹۱۲۳۱۰۲۶۵۵، شماره: ۰۲۱-۲۲۹۳۴۴۰۲، E-mail: gitinoruzian@yahoo.com

مقدمه

است (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۲، ۴۰۰). وی کتاب کلیله و دمنه را به نام بهرامشاه غزنوی اتحاف کرد و به همین سبب این اثر به نام «کلیله و دمنه بهرامشاهی» نیز خوانده می‌شود. نسخه کلیله و دمنه ۲۱۹۸ کاخ گلستان، یکی از استنساخ‌های کلیله و دمنه بهرامشاهی است. مهم‌ترین سؤال در مورد این نسخه، مکان و زمان اجرای آن است که از سال ۱۹۳۱ م زمانی که در نمایشگاه هنر ایرانی در برلینگتن هاوس در لندن به نمایش درآمد، همچنان مطرح است. برای پاسخ به این پرسش ابتدا می‌بایست هنرمندان دست‌اندرکار تهیه این اثر، مخصوصاً خوشنویس و نگارگر آن، شناخته شوند. نگارنده در این مقاله به ویژگی‌های خوشنویسی این نسخه می‌پردازد و قصد دارد تا با گذری بر تاریخ زندگی و آثار مولانا اظهر تبریزی، تشابهات سبک خوشنویسی وی را با کلیله و دمنه کاخ گلستان مورد بررسی قرار دهد. در این راستا، ابتدا پیشینه پژوهشی نسخه مذکور را مرور می‌کنیم و سپس آنچه را که تاریخ‌نگاران راجع به این خوشنویس نامی سده نهم هجری بیان داشته‌اند، از نظر می‌گذرانیم. نهایتاً نمونه‌هایی برای مقایسه و در جهت شناخت شباهت‌ها و تفاوت‌ها میان دو متن ارائه می‌گردد.

اگر بخواهیم کلیله و دمنه را که ریشه در متون کهن دارد به ساده‌ترین شکل توصیف کنیم، می‌بایست آن را شامل داستان‌ها و حکایاتی اخلاقی و آموزشی بدانیم که از زبان حیوانات نقل می‌شود. اساس کلیله و دمنه، بر داستان‌های پنجه‌تَنتره^۱ شکل گرفته است که مجموعه‌ای از داستان‌های کهن هندی است و محبوبیت آن، چه در هند و چه در دیگر کشورهای جهان، بسیار فراگیر بوده است. این اثر هندی، در زمان خسرو انوشیروان به دست برزویه طبیب پسر آذر مهر به پهلوی ترجمه گردید و برزویه آن را براساس نام شخصیت‌های اصلی داستان، کلیله و دمنه نهاد (رضایی باغبیدی، ۱۳۸۷، ج ۱۵، ۲۵). بزرگ‌ترین قدم در راه گسترش کلیله و دمنه، زمانی برداشته شد که ابن مقفع^۲ نسخه پهلوی برزویه را به زبان عربی برگرداند. گسترده‌ی دانش وی در زبان پهلوی و عربی باعث گردید ترجمه‌اش با موفقیت فراوانی روبرو شود. همین ترجمه بود که در سده ششم هجری، اساس تألیف نصرالله منشی را تشکیل داد. به گفته خواندمیر، کلیله و دمنه منثور پارسی اثر نصرالله بن عبدالحمید بن ابی‌المعالی است که از فصحا و سخنوران معاصر بهرامشاه غزنوی بوده و به نام آن پادشاه در سلک تحریر کشیده

پیشینه پژوهشی کلیله و دمنه ۲۱۹۸ کاخ گلستان

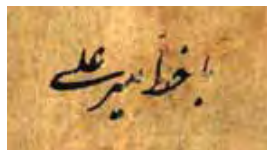
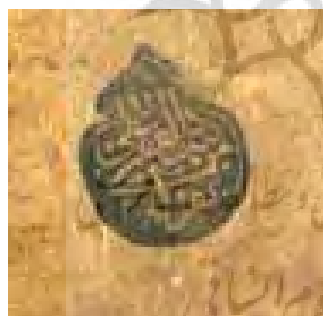
این نسخه را برآمده از کارگاه هرات در حدود ۹۰۶ق/۱۵۰۰م می‌دانست (Grube, 1991, 386). هر چند وی در مقدمه‌ای که برای یونسکو درباره نقاشی‌های کتابخانه سلطنتی (کتابخانه کاخ گلستان) نوشت، تغییر عقیده داد و متذکر شد که نگاره‌های این نسخه می‌بایست متعلق به پانزده سال پس از زمان تهیه شاهنامه بایسنقری یعنی حدود ۸۴۸ق/۱۴۴۴م باشند. رابینسون پیشنهاد گذار را رد کرد و گفت این اثر می‌بایست متعلق به نیمه دوم سده نهم هجری باشد؛ یعنی زمانی که سلطان حسین بایقرا در هرات فرمانروایی می‌کرد. این انتساب براساس تحلیل سبک‌شناسانه و مقایسه با نقاشی‌هایی انجام گرفت که یا دارای تاریخی در همین زمان بودند یا می‌توانستند به سال‌های ۸۷۵-۸۴۴ق/۷۰-۱۴۴۰ منسوب شوند. این نظریه در آن زمان مورد قبول اغلب پژوهشگران قرار گرفت (Ibid)، اما رابینسون در مطالعات بعدی خویش تغییر عقیده داده و گفت که احتمالاً این اثر تحت حمایت پیربدای قره قویونلو^۳، شاهزاده ترکمان تهیه شده است. به زعم وی، هر چند پیش‌تر گمان می‌رفت نسخه کلیله و دمنه کاخ گلستان در سال‌های ۲۳-۱۱۳ق/۲۰-۱۴۱۰م تهیه شده باشد، اما اکنون می‌توان ادعا کرد که تاریخ ۸۶۴ق/۱۴۶۰م بیش‌تر با سبک نگاره‌ها دمساز و مطابق است. وی ابراز داشت اگر چه صفحه آخر این نسخه افتاده، اما سرلوح دوتایی آن، شاهزاده جوانی را در کنار درباریان نشان می‌دهد که با توجه به سبک و شکوه آن،

همان‌طور که ذکر شد کلیله و دمنه کاخ گلستان، از سال ۱۹۳۱ م مورد توجه قرار گرفته است. اغلب متخصصان پس از دیدن این اثر آن را به واسطه پرداخت عالی و جزییات نسبتاً ظریف، به دوره بهزاد یعنی اواخر سده نهم هجری منسوب داشتند، هر چند پس از مطالعات دقیق‌تر و مقایسه‌هایی که با دیگر نسخ ارائه شده در همان نمایشگاه انجام شد، آن را متعلق به سال‌های نخست همان سده دانستند. تاریخ پیشنهاد شده با سبک تذهیب و شیوه طراحی پیکره‌ها که از الگوهای قدیمی پیروی می‌کرد، تطابق داشت. بدین ترتیب گفته شد که اگر این نسخه به حدود سال ۸۱۳ق/۱۴۱۰ م یا اندکی پس از آن نسبت داده شود، طبیعتاً با چنین کیفیتی می‌بایست متعلق به کارگاه شاهرخ در هرات باشد که در آن، نقاشی به نام میرخلیل کار می‌کرده است (Binyon et al, 1971, 59). دولت‌شاه سمرقندی راجع به خلیل می‌نویسد: «... و مولانا خلیل مصور که ثانی مانی بوده...» (دولت‌شاه سمرقندی، ۱۳۸۲، ۳۴۰). برخی محققان ابراز داشتند احتمالاً کلیله و دمنه کاخ گلستان سرمشق نسخه‌ای بوده که برای بایسنقر تهیه شده است^۴، هر چند نقاشی‌های کلیله و دمنه بایسنقر برداشتی عینی از نسخه کاخ گلستان نیست (Ibid). ظاهراً پس از پیشنهاد تاریخ اوایل سده نهم هجری توسط محققان برلینگتن هاوس، اریک شرودر^۵ می‌نویسد شاید نسخه مذکور متعلق به کتابخانه اسکندر سلطان^۶ باشد. اولین شخصی که با وی به مخالفت برمی‌خیزد، آندره گدار بود که پیش‌تر

تصویر ۱- کلیله و دمنه بهرامشاهی، برگه ۱ چپ (fol. 1r) کتابخانه کاخ گلستان، تهران. مأخذ: (بخش نسخ خطی کاخ گلستان)

تصویر ۲- جزئی از تصویر ۱، مهر اناری شکل با خط ثلث و نوشته من کتب الفقیر علی غفر له.

تصویر ۳- جزئی از تصویر ۱

جدول ۱- انواع خطوط به کار رفته در کلیله و دمنه شماره ۲۱۹۸ کاخ گلستان.

متن و اشعار پارسی	نستعلیق خفی	رنگ مشکی
اشعار عربی، احادیث و امثال	رقاع	رنگ طلایی، شنگرف، لاجوردی
آیات قرآنی	نسخ	رنگ طلایی، شنگرف، لاجوردی
بابها	عناوین بابها	رنگ طلایی بدون تحریر
	فهرست بابها	رنگ طلایی
	(برگه ۹ راست و چپ)	رنگ شنگرف و لاجوردی یک در میان
تک واژه‌ها: شعر، بیت، نظم، حکایت، مصراع، رباعی	ثلث جلی	رنگ طلایی، شنگرف و لاجوردی

شاهزاده دیگری غیر از پیربداق نمی‌تواند باشد. وی گفت هر چند اکثر نگاره‌های این نسخه، رسماً جلوه و ظاهر سبک هرات را دارند، ولی پیکره‌ها و منظره‌پردازی می‌رساند که می‌بایست از محصولات هنری ترکمانان باشد (رابینسون، ۱۳۷۶، ۳۰). وی در پژوهش‌های بعدی خود به نتیجه دیگری نیز می‌رسد و می‌گوید این نسخه و بیشتر آنهایی که وی برای اولین بار در ۱۹۵۸ م گرد آورده بود، نمی‌بایست به اوایل مکتب دوم هرات منسوب گردند، بلکه آنها متعلق به کارگاه هنری ترکمانان هستند که تحت حمایت اوزون حسن آق قویونلو در سال‌های ۸۸۳-۸۵۷ ق/۷۷-۱۴۵۳ م فعال بوده است (Grube, 1991, 386). انتساباتی که راجع به این نسخه انجام گرفت، در سال‌های بعد و توسط پژوهشگران دیگر نیز ادامه یافت و در نهایت نیز به نتیجه‌ای یکسان و جامع نرسید. از سوی دیگر، هیچ یک از پژوهش‌های مذکور راجع به خوشنویسی این اثر بحثی نمی‌کنند و در واقع عمده این بررسی‌ها بر ویژگی‌های نگارگری آن متمرکز است. بدین ترتیب جای خالی پژوهشی مستقل راجع به ویژگی‌های خوشنویسی این اثر احساس می‌شد. با این فرض که اگر بتوان خوشنویس آن را باز شناخت، می‌توان موضع آن را در بستر تاریخ نگارگری ایران در سده نهم هجری دقیق‌تر معین کرد.

خوشنویسی در کلیله و دمنه ۲۱۹۸ کاخ گلستان

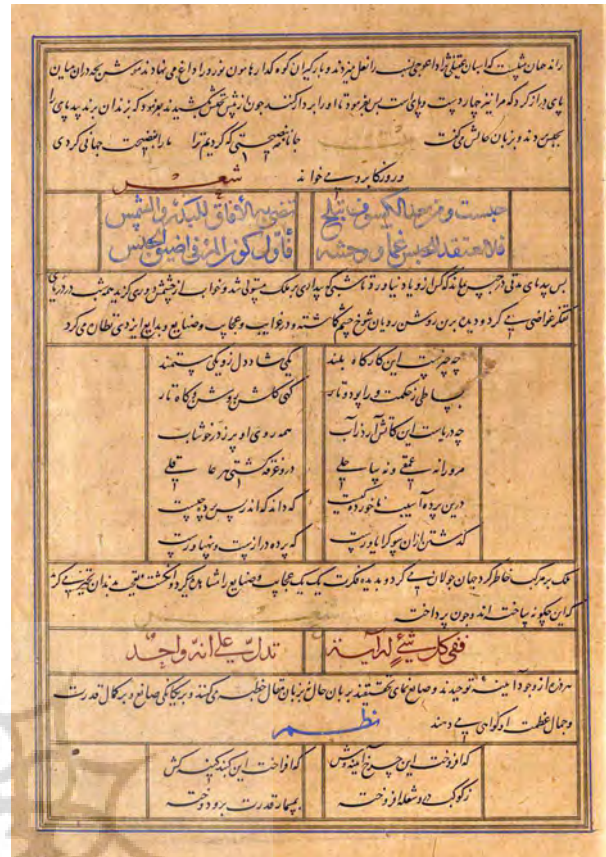
در حال حاضر، این اثر که با شماره ۲۱۹۸ در کتابخانه کاخ گلستان رده‌بندی شده است؛ ۱۰۷ برگه دارد و بی تردید برگه‌های آن در زمانی نامشخص از هم جدا شده و مجدداً مورد صحافی قرار گرفته‌اند. شاید در همان زمان، ابتدا و انجامه نسخه افتاده است. در برگه ۱ چپ (f. 1r) انواع یادداشت‌ها و مهرها دیده می‌شود که علیرغم تعدد آنها، اطلاعات زیادی راجع به مکان و زمان تهیه اثر و هنرمندان دست‌اندرکار آن در اختیار قرار نمی‌دهند (تصویر ۱). در یک مهر اناری شکل در بالا و سمت چپ صفحه، با خط ثلث نوشته «من کتب الفقیر علی غفر له» (تصویر ۲) دیده می‌شود و در سمت راست در زیر مهر ناصرالدین شاه نیز نوشته جدیدتری با خط نستعلیق نوشته شده است: «با خط میرعلی» (تصویر ۳). احتمالاً اشاره به نام میرعلی به واسطه وجود همان مهر مذکور است، همان طور که در شناسنامه نسخه در برگه ۱ چپ نیز نام کاتب را «میرعلی» ذکر کرده‌اند. اما این مهر نمی‌تواند به خوشنویس نسخه تعلق داشته باشد، چرا که خوشنویسان اسامی خود را نه در مهرها بلکه در انجامه‌ها و در واقع رقم‌های پایانی درج می‌کرده‌اند. این احتمال وجود دارد که مهر مذکور متعلق به مالک کتاب باشد، زیرا مهرها عموماً برای نشان دادن مالکیت بر روی برگه اول نقش می‌شده‌اند. در جدول ۱، انواع خطوط به کار رفته در کلیله و دمنه کاخ گلستان ارائه شده است:

البته استثناهایی نیز در این قاعده وجود دارد؛ مثلاً در برگه ۵۰ راست، ۵۹ چپ، ۸۱ چپ واژه «مصراع» و در برگه ۷۴ راست، ۸۹

در ضمن در مقطع زمانی نیمه سده نهم هجری فعال بوده‌اند. در منابع و رسالات خوشنویسی از این هنرمندان یاد شده و نگارنده نیز آثار رقم دار هر یک از آنان را بررسی کرده و مورد مطابقت قرار داده است. طبیعتاً خوشنویسانی چون جعفر بایسنقری که شاهنامه بایسنقری و کلیله و دمنه H.362 در توپکاپی سرای استانبول را کتابت کرده‌اند، و یا شمس‌الدین بایسنقری که او نیز نسخه دیگری از کلیله و دمنه بایسنقری به شماره R.1022، محفوظ در توپکاپی سرای استانبول را خوشنویسی کرده، نخستین گزینه‌ها برای بررسی سبک شناسی تطبیقی بودند. حتی خوشنویسان دیگری چون عبدالرحمن خوارزمی و فرزندانش عبدالکریم و عبدالرحیم نیز که بیشتر در غرب ایران و در دربارهای ترکمانان فعالیت داشته‌اند، مورد بررسی قرار گرفتند.^۸ اما در این میان، تنها سبک خوشنویسی اظهر تبریزی بود که شباهت‌های قابل توجهی را با کلیله و دمنه کاخ گلستان نشان می‌داد.

خلاصه‌ای از زندگی مولانا اظهر تبریزی

راجع به زمان تولد و مرگ مولانا اظهر تبریزی هیچ سند و نوشته تاریخی در دست نیست و آنچه گفته شده صرفاً بر اساس آثاری است که از وی باقی مانده است. در واقع اولین و آخرین اثر یک هنرمند می‌تواند تاریخ تولد و مرگ وی را تا حدودی مشخص سازد. راجع به اظهر دو نسخه وجود دارد که در حدود ۵۶ سال فعالیت حرفه ای وی را در دربارهای مختلف نشان می‌دهد. اولین اثر، یک نسخه از خسرو و شیرین نظامی است با تاریخ ۸۲۴ ق و آخرین نیز یک گلچین کوچک از اشعار شعرای مختلف است که تاریخ ۸۸۰ ق را بر خود دارد. اگر فرض را بر آن بگیریم که مولانا اظهر در زمان کتابت نسخه خسرو و شیرین نظامی حدوداً ۲۴ سال سن داشته است، پس می‌بایست در حدود ۸۰۰ ق به دنیا آمده و عمر طولانی در حدود هشتاد سال را تجربه کرده باشد. در اغلب کتاب‌های تاریخی از مولانا اظهر و یا ظهیرالدین اظهر تبریزی به عنوان یکی از شاگردان ممتاز جعفر تبریزی که در تحریر انواع خطوط درجه کمال را داشته است، نام برده می‌شود. عالی افندی وی را تبریزی می‌نامد و البته این احتمال وجود دارد که وی در تبریز در کسوت شاگردی مولانا جعفر درآمده و سپس با وی به هرات مهاجرت کرده باشد. اظهر خود به این امر اشاره کرده است: «مفردات و مرکبات نسخ تعلیق علی طریق واضع الاصل خواجه امیر علی تغمده الله بغفرانه و مخترع الثانی و هوالشیخی و قبلتی مولانا کمال المله والدین جعفر التبریزی روح الله روحه العزیز کتبه اظهر» (بیانی، ۲۵۳۶، ۷۰). بعضی از آثار باقی مانده از اظهر تاریخ اجرا ندارند و در برخی نیز مکان اجرا قید نشده است، اما از آنچه که باقی مانده می‌توان یقین داشت که وی در زمره خوشنویسان کتابخانه سلطنتی بایسنقر میرزا بوده است. واله اصفهانی نیز این امر را تایید می‌کند و از مولانا ظهیری نام می‌برد که در حدود سال ۸۳۴ ق در خدمت بایسنقر میرزا بوده است (واله اصفهانی، ۱۳۷۹، ۵۲۴). اثری از این خوشنویس به دست ما رسیده که امروزه به جنگ مرآتی مشهور و در زمان مرگ بایسنقر نوشته است. پیش‌تر، این اثر متعلق به مجموعه حاجی محمد نخجوانی بود

تصویر ۴- کلیله و دمنه بهرامشاهی، برگه ۱۰۷ چپ (fol. 107r)، کتابخانه کاخ گلستان، تهران.
مأخذ: (بخش نسخ خطی کاخ گلستان)

چپ واژه «بیت» به خط نستعلیق نوشته شده‌اند. تک واژه‌ها در بعضی سطور بزرگ‌تر و در بعضی دیگر کوچک‌تر آمده‌اند که نشان می‌دهد خوشنویس به فضاهای «پرو و خالی» و یا بنا به آنچه در سنت خوشنویسی گفته می‌شود به «سواد و بیاض» تسلط کافی داشته و ترکیب بندی کل صفحه را از لحاظ زیبایی‌شناسی مد نظر داشته است. آنچه در خوشنویسی کلیله و دمنه ۲۱۹۸ مهم به نظر می‌رسد، استفاده از چهار نوع خط است که هر کدام نیز در کمال پختگی و مهارت کتابت شده‌اند. خطوط ثلث، نسخ و رقاع به دفعات در میانه متن نستعلیق دیده می‌شود و حتی در بعضی صفحات، چهار نوع خط را با چهار رنگ مختلف در کنار یکدیگر می‌بینیم (تصویر ۴). این مسئله نشان می‌دهد که کاتب متن نستعلیق بی تردید خود، خطوط دیگر را نیز خوشنویسی کرده و بالطبع این مسئله نیز اثبات می‌کند که وی تسلط کافی بر خطوط شش‌گانه داشته است. به علاوه می‌بایست توجه داشته باشیم که رنگه نویسی، یعنی کتابت با زر و نقره حل و یا با الوان لاجوردی، زنگاری، شنگرف و سفیدآب به دلیل دشواری برداشت مرکب و تنظیم غلظت و چسبندگی رنگ که همواره دانه‌های ریز و ناخالص آن سر قلم می‌چسبیده و مانع روانی و یکدستی کتابت می‌شده است، نشان از مهارت خوشنویس دارد (مایل هروی، ۱۳۸۰، ۱۲۸). به این موضوع باید روانی، استحکام و یک دست قلم را نیز افزود. پس برای آن که بتوان کاتب این اثر را شناسایی کرد، طبیعتاً می‌بایست استنادی را مد نظر قرار داد که در خطوط شش‌گانه استاد و

جدول ۲- مولانا اظهر تبریزی از نگاه تاریخ نگاران.

می‌نویسد: «... و خطاطان این دوره نظیر مولانا ظهیرالدین و مولانا شهاب‌الدین بی نظیر عصرند و این جماعت در علم و عمل خطوط ستاند و در باقی فنون اقسام قلم‌گذاری و رقم‌نگاری از تصویر و تذهیب و سایر شعب و جلد ساختن و باقی نقوش و صنایع و پرداختن چنان نازک و زیبا عمل می‌کرده‌اند که از زمان‌های گذشته تاکنون، مردم کمتر چنین هنرمندان و هنرهایی دیده‌اند» (سمرقندی، ۱۳۸۳، ۲: ۴۳۱).	مطلع السعدین و مجمع البحرین (حدود ۸۸۰ ق)	عبدالرزاق سمرقندی
می‌نویسد: «مولانا اظهر ... همه شاگردان اواند [مولانا جعفر] چه نوع که مولانا جعفر از مخترع بهتر نوشته مولانا اظهر از وی خوبتر نوشته است و مولانا جعفر کند و شکسته نوشته است، اما محکم و به ملاحظت و سخته، اما مولانا اظهر با وجود این لطایف که مذکور شد، درست نوشته است اما ناهمواری دارد.» و می‌گوید: «... همان نسبت که میان میرعلی تبریزی و مولانا جعفرست و در میان مولانا اظهر و مولانا جعفر بود ...» (دوغلان، ۱۳۸۳، ۳۱۵).	تاریخ رشیدی (حدود ۵۳-۹۴۸ ق)	میرزا محمد حیدر دوغلان
می‌نویسد: «... و مولانا اظهر ... که چون ابن مقله ... بودند در شاگردی مولانا جعفر بآن مرتبه تصاعد نمودند» (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۴، ۱۹).	حبیب السیر (نیمه دوم سده دهم هجری)	خواندمیر
می‌نویسد: «مولانا اظهر، که در این فن اظهر من الشمس است، با وی [مولانا جعفر خطاط] همچو نسبت سهواست با آفتاب عالم‌تاب و یا نسبت شب پلداست با روز پر غمام و سحاب» و همچنین می‌گوید مولانا اظهر از جمله نوادر استادان است (روملو، ۱۳۸۴، ج ۲، ۱۰۷۸-۱۰۷۷).	احسن التواریخ (حدود ۹۸۰ ق)	حسن بیگ روملو
می‌نویسد: «... و مولانا ظهیرالدین اظهر نیز شاگرد مولانا جعفراند اما بمرتبه خوشنویس بوده‌اند که خط ایشان را از خط استاد ایشان استادان این فن بهتر می‌دانند» (Thackston, 2001, 10)	مرقع بهرام میرزا (نیمه دوم سده دهم ق)	دوست محمد گواشانی
واله اصفهانی از جمله ارباب استعداد در دربار بایسنقر میرزا از تعدادی خوشنویس نام می‌برد که «به حسن خطوط سبعة در شش جهت هفت اقلیم» معروف بوده‌اند. در میان ایشان نام «مولانا ظهیر» دیده می‌شود (واله اصفهانی، ۱۳۷۹، ۵۲۴).	خلد برین (حدود ۱۰۷۸ ق)	واله اصفهانی
می‌نویسد: «اظهر که به جای صیرفی بود/ حسن جلی‌اش به از خفی بود/ هر چند که جعفر اوستاد است/ اظهر به صفا از وی زیادت/ ادرجی در پر صفای اظهر/ به بود ز درج‌های جعفر» (قلیچ خانی، ۱۳۷۳، ۱۸۲-۱۸۱).	آداب الخط (نیمه اول سده دهم ق)	مجنون رفیقی هروی
می‌نویسد: «... مولانا ملا اظهر هروی رحمة الله علیه در برابر حکیم جعفر حکم خواجه عبدالله صیرفی دارد نسبت به خواجه یاقوت اگر چه صافتر از مولانا حکیم جعفر نوشت لیکن در اصول به وی نرسیده ...» (همان، ۸).	رساله مداد الخطوط (نیمه دوم سده دهم ق)	میرعلی هروی
می‌نویسد: «... و شاگرد سیم مولانا جعفر مذکور در قلم نسخ تعلیق مولانا اظهر هروی است که او در عالم، اظهر من الشمس است و نسخ تعلیق را در مرتبه آبی به اصول و نازک و صاف و گرد و رعنا و زیبا نوشته که تعریف آن [ب] به بیان و بنان متصور نیست، و تمام مبتدیان را پسند است.» (شکرالهی، ۱۳۸۱، ۳۲۰).	رساله تعلیم الخطوط (شاید حدود ۲۶-۹۰۰ ق)	علی بن حسن خوشمردان معروف به «سید بابا»
در بیان واضع خط نسخ تعلیق می‌نویسد: «کاتبانی که کهنه و نویند/ خوشه چینان خرمن اویند/ مولوی جعفر و دگر اظهر/ خوشنویسان اظهر و اظهر» (قلیچ خانی، ۱۳۷۳، ۲۴).	صراط السطور (حدود ۹۲۰ ق)	سلطان علی مشهدی
می‌نویسد: «... و مولانا جعفر تبریزی که شاگرد مذکور عبدالله است و استاد مولانا اظهر و اظهر استاد مولانا سلطان علی مشهدی ...» (سکی، ۱۳۸۱، ۳۱۲).	رساله خط و نقاشی (حدود ۹۶۴ ق)	قطب‌الدین محمد قصه خوان
وی می‌نویسد: «باز از شاگردان ماهر اشهر مولانا جعفر، که کنز اظهر رموز مرکز براعت بود، مولانا اظهر است که احتمالاً وی نیز تبریزی است. حقا که نهال خامه‌اش شاخسار میوه ریز باغ و راغ کتابت است. متانت خطش از استاد فزون‌تر و شیوه شیمه کتابش در نزاکت برتر از اکثریت و فراتر از اقلیت است» (عالی افندی، ۱۳۶۹، ۵۹).	مناقب هنروران (حدود ۹۹۵ ق)	مصطفی عالی افندی
می‌نویسد که سلطان علی مشهدی نسبت شاگردی به جناب مولانا اظهر هروی دارد اگر چه سر خط از او نگرفته و از روی کتابات و قطعایش مشق نموده است و مولانا اظهر نیز خود شاگرد جعفر تبریزی بوده است (Thackston, 2001, 21).	مرقع امیر حسین بیگ	مالک دیلمی
می‌نویسد که مولانا اظهر شاگرد مولانا جعفر و استاد مولانا سلطان علی مشهدی بوده است (Ibid, 25).	مرقع میر غیب بیگ (نیمه اول سده دهم ق)	میر سید احمد
می‌نویسد که مولانا جعفر تبریزی در خط نسخ تعلیق استاد مولانا اظهر بوده است و مولانا اظهر نیز استاد مولانا سلطان علی مشهدی بوده است (Ibid, 33).	مرقع شاه اسماعیل (احتمالاً ۹۱۶ ق)	شمس‌الدین محمد وصفی
می‌نویسد که مولانا اظهر شاگرد مولانا جعفر است (Ibid, 36).	دیباچه یک مرقع صفوی	محمد حسن

آبدار شرار گفته به عرض شهریار گردون وقار می‌رسانیدند» (همان، ۵۲۶). جنگ مرآئی زمان کتابت ندارد، هر چند که به نظر نمی‌رسد بتوان انتساب دیگری به جز تاریخ ۸۳۷ ق یعنی زمان مرگ بایسنقر برای آن در نظر گرفت. سبک خوشنویسی اظهر در این جنگ کاملاً

و امروزه تحت مالکیت و حفظ کتابخانه ملی تبریز قرار دارد. این جنگ، شامل مرثیه‌هایی است که شاعران دربار بایسنقر از جمله جعفر بایسنقری در مرگ جان‌گداز این حامی هنر سروده بودند. واله اصفهانی درباره این اشعار می‌گوید: «... و شعرای بلاغت شعار مرآئی

و مولانا شهاب‌الدین عبدالله و مولانا ظهیرالدین اظهر و سایر اهل کتابخانه را در ظل رأفت گورکانی بسمرقند برد و روی تربیت کلی بجانب ایشان آورده مصاحب خود نمود و امر کتابت تاریخ زمان فضیلت نشان خود را بایشان فرمود...» (Thackston, 2001, 14). احتمالاً اظهر در این سال‌ها در سمرقند می‌ماند و در ۸۵۵ ق/ ۱۴۵۱ م که سلطنت طولانی سلطان ابوسعید بن محمد بن میرانشاه تیموری بر ماوراءالنهر، هرات، غزنه، سیستان و خوارزم آغاز می‌گردد، به خدمت وی درمی‌آید. میرزا محمد حیدر دوغلات می‌گوید مولانا اظهر ملازم میرزا سلطان ابوسعید گورکان بوده است (دوغلات، ۱۳۸۳، ۳۱۵). به اضافه آن که یک قطعه از وی در مرقع شاه اسماعیل باقی مانده است که اشاره به «سلطان اعظم ابوالمظفر سلطان ابوسعید گورکان» دارد.

یک اثر دیگر اظهر متعلق به ۴ رجب ۸۶۴ ق/ ۱۴۵۹ م است که در مشهد تهیه شده و مهدی بیانی معتقد است برای پیربداد فرزند جهانشاه قره قویونلو استنساخ گردیده است (بیانی، ۲۵۳۶، ۷۲). اثر دیگر او که نسخه‌ای از خمسه نظامی به همراه خمسه امیر خسرو دهلوی است و در رجب ۸۷۷ ق تهیه شده، نشان می‌دهد که مولانا اظهر در آن سال در اصفهان به سر می‌برده است. آخرین اثر رقم دار این خوشنویس، همان طور که در ابتدا نیز ذکر کردیم، یک مرقع کوچک ۲۵ برگی است که در محرم ۸۸۰ ق در هرات نوشته شده است. بدین ترتیب به نظرمی رسد مولانا اظهر در سال‌های آخر عمر دوباره به هرات بازگشته است. در جدول ۲، مولانا اظهر را از نگاه تاریخ نگاران و در جدول ۳، آثار باقی مانده از این هنرمند را می‌بینیم.

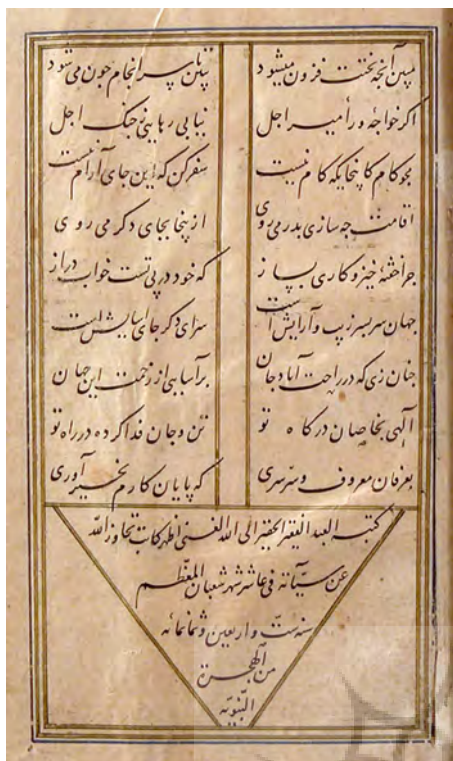
پخته و جا افتاده است که در قسمت مطالعه تطبیقی به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌کنیم. محتملاً اظهر تا زمان مرگ شاهرخ تیموری یعنی سال ۸۵۰ ق در خدمت وی بوده است، هر چند پیش از آن نیز اثری را برای ابراهیم سلطان فرزند دیگر شاهرخ که حاکم شیراز بود، اجرا کرده است (بیانی، ۲۵۳۶، ۷۲). این اثر دارای زمان و مکان اجرا نیست، ولی نشان می‌دهد وی برای حاکمان دیگر نیز آثاری را کتابت می‌کرده است.

پس از مرگ شاهرخ در ۸۵۰ ق، تاریخ پر فراز و نشیبی در منطقه شرق ایران رقم می‌خورد. علاءالدوله فرزند بایسنقر در هرات اعلام استقلال می‌کند و در اواخر ذی‌الحجه ۸۵۲ هجری، ابوالقاسم بابر فرزند دیگر بایسنقر به هرات وارد شده و در اکثر بلاد خراسان خطبه و سکه به نام خود می‌زند (واله اصفهانی، ۱۳۷۹، ۵۵۶). در حدود ۸۵۳ ق، میرزا الغ‌بیگ، هرات را از ابوالقاسم بابر گرفته و به فرزندش میرزا عبداللطیف واگذار می‌کند. او خود به سوی سمرقند بازمی‌گردد اما پیش از آن، به تعبیر واله اصفهانی مانند کسی که مال از یاغی بازستاند، دست تصرف به خزانه هرات دراز می‌کند: «آنچه در نظر دیده و پسنندیده‌تر بود از سیم و زر و دُر و گوهر و نفایس امتعه و کرایم اقصمه مصحوب خود گردانید و بسیاری از اهل هنر را کوچانیده با بعضی از بدایع به سمرقند فرستاد...» (همان، ۵۱۲). دوست محمد نیز در مرقع بهرام میرزا می‌نویسد: «... و بعد از آن عالیحضرت ... الغ‌بیگ گورکان ... از سمرقند عازم خراسان شد و ... علم دولت علاءالدوله میرزا را سرنگون کرده ... و عرصه خراسان را در حیطة تسخیر او انداخت

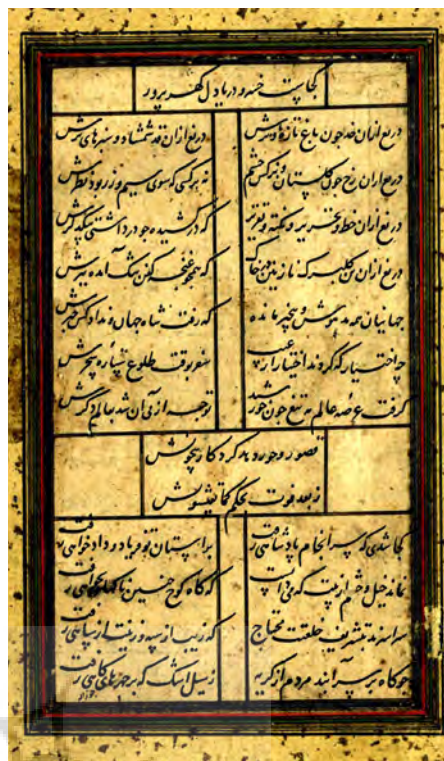
جدول ۳- آثار باقی مانده از مولانا اظهر تبریزی.

کتابخانه جان رایلندز منچستر، انگلستان	یک نسخه خسرو و شیرین نظامی با رقم «اظهر» و تاریخ ۸۲۴ ق/ ۱۴۲۰ م (حبیبی، ۴۳۹، ۲۵۳۵)	بی جا (هرات؟)	۸۲۴ ق/ ۱۴۲۱ م
کتابخانه بولدیان، آکسفورد Elliot 210	یک نسخه کلیات عماد فقیه کرمانی به قلم کتابت خوش، شمشه: «رسم خزانه السلطان الاعظم بایسنقر بهادر خان خلد الله ملکه» (بیانی، ۲۵۳۶، ۷۳-۷۲؛ حبیبی، ۲۵۳۵، ۶۱۹)	بی جا (هرات؟)	۲۶ ذی‌الحجه ۸۳۴ ق/ ۱۴۳۰ م
شماره ۲۹۶۷ کتابخانه ملی تبریز	جنگ مرآئی (شامل اشعاری در ثنائی بایسنقر) (تصویر ۵)	بی جا (هرات؟)	۸۳۷ ق/ ۱۴۳۳ م
توپکاپی سرای، استانبول	پیش از مرگ ابراهیم سلطان برای او اثری نوشته است: «اللهم خلد دولة السلطان الاعظم الاعدل الاکرم المختص بعناية الملك الرحيم سلطان ابراهيم خلد ملکه کتبه العبد ... اظهر...» (بیانی، ۲۵۳۶، ۷۲).	بی جا	بی تا
کتابخانه دانشگاه استانبول F. 131	خوشنویسی فراق نامه سلمان ساوجی، سرلوح مذهب، مجدول طلایی، عنوان‌ها طلایی. انجامه: «کتبه العبد الفقير الحقير الى الله الغني اظهر کاتب تجاوز الله عن سیآته فی عاشر شهر شعبان المعظم سنه ست و اربعین و ثمانمانه من الهجرة النبویه» (هاشم پور سبحانی، ۱۳۷۴، ۶۹) (تصویر ۶).	بی جا	۱۰ شعبان ۸۴۶ ق/ ۱۴۴۲ م
کتابخانه دانشگاه استانبول F. 1489	خوشنویسی کلیات اوحدی، خط نستعلیق ممتاز، عنوان‌ها طلایی ریز درون مستطیل‌های مذهب، مجدول طلایی قرمز و لاجوردی، سرلوح مذهب مرصع مزدوج نفیس (هاشم پور سبحانی، ۶۴۸). بیانی این رقم را الحاقی می‌داند (بیانی، ۲۵۳۶، ۷۳) (تصویر ۷)	بی جا	۱۳ ذی‌الحجه ۸۵۱ ق/ ۱۴۴۷ م
کتابخانه دانشگاه استانبول F. 1422	یک قطعه مرقع: «کتبه العبد ... اظهر الکاتب ... فی شهر سنه ثلاث و خمسين و ثمانمانه بدارالسلطنه هرات...» (بیانی، ۲۵۳۶، ۷۲).	هرات	۸۵۳ ق/ ۱۴۴۹ م

مرقع شاه اسماعیل H. 2138 برگه ۲۸ راست توپکاپی سرای، استانبول	یک قطعه از آثار اظهر دارای چنین رقمی است: «اللهم خلد دولة السلطان الاعظم والخاقان الاعدل الاعلم الاكرم معزالسلطنة والدنيا والدين غياث الاسلام والمسلمين ابوالمظفر سلطان ابوسعید گورکان خلدالله تعالی ملکه و سلطنته (?) کتبه العبد المذنب المحتاج الی رحمة الله و غفرانه اظهر تجاوزالله عن سیاته بدارالامان سمرقند» (بیانی، ۲۵۳۶، ۷۲؛ حبیبی، ۲۵۳۵، ۶۴۰).	سمرقند	بی تا
شماره H. 762، برگه ۳۱۶ چپ- ۳۱۷ راست توپکاپی سرای، استانبول	نوشته شده است: «... پادشاه مغفور بابر میرزا را داعیه استکتاب کتاب بلاغت نصاب و خطاب مستطاب که منسوبست بگنجور کنج گنجه و گنج فشان گنجینه خمس، یعنی سلطان سخنوران نظامی شد، و بمولانا اظهر که از نوادر وقت خویش بود در کتابت، کتابت آن فرمود. هنوز گل مرام از گلزار اتمام آن نچیده که صرصر خزان اجل برگی از گلبن عمرش نگذاشت.» (Thackston, 2001, 50).		۸۶۱ ق/۱۴۵۶ م
Ms. 1927 موزه ترک و اسلام، استانبول	یک نسخه مقطعات ابن یمن به قلم خفی نستعلیق خوش برای پیریداق فرزند جهانشاه قره قویونلو؛ انجامه: «تمه فی رابع شهر رجب المرجب سنه اربع و ستین و ثمانمائه بمشهد الرضویة علیه السلام و التحیة اظهر» (بیانی، ۷۲؛ Soudavar, 1992, 135).	مشهد	۴ رجب ۸۶۴ ق/۱۴۵۹ م
شماره ۲۵۸ کتابخانه مجلس، تهران (درایتی، بی تا، ج ۸، ۱۲۷۶، ش ۲۴۱۳۸۳)	مثنوی معنوی، چهار ستونی، نستعلیق خفی و عناوین رفاع، دیباچه‌ها به نسخ، عنوان شنگرف، جدول زر و لاجورد و شنگرف با کمند با شش سرلوح آراسته و زرین، دو صفحه با گل و بوته زر، با تملک و مهر محمد جعفر که از حاج میرزا محمد صادق در ۱۲۵۷ ق به او رسیده (www.aghazoz.org.ir)؛ انجامه: «تم کتاب المثنوی المولوی المنتخب من کلام الله مجید و احادیث رسوله الوحید الفرید مرشد اصحاب الايقان والعرفان موضح مفصلات آیات الفرقان المنسوب الی قدوة العرفاء المحققین المتقین و زبده الاتقیاء المتقدمین والمتأخرین طاب الله ثراه و جعل فرا دیس جنانه مضجعه و مثواه علی یدی اضعف العبادالله الا قدر العید اظهر سترالله عیوبه فی ربیع الاول سنه اثنی و سبعین و ثمانمائه».	بی جا	ربیع الاول ۸۷۲ ق/۱۴۶۷ م
استانبول	۲۹ قطعه در مرقع‌های بهرام میرزا، شاه اسماعیل، امیر حسن بیگ و امیر بیگ به خطوط ممتاز رفاع عالی و نستعلیق (حبیبی، ۲۵۳۵، ۶۴۰).	بی جا	۸۷۳-۸۴۰ ق/۱۴۶۸- م ۱۴۳۶
کتابخانه دانشگاه پنجاب، لاهور	یک نسخه خمس نظامی و خمس امیر خسرو دهلوی: «تمت الكتاب بعون الملك الوهاب بيد الاحقر اظهر تبریزی شهر رجب المرجب سنه سبع و سبعین و ثمانمائه در دارالامان اصفهان» (بیانی، ۲۵۳۶، ۷۳).	اصفهان	رجب ۸۷۷ ق/۱۴۷۲ م
کتابخانه ملی تبریز	یک سفینه اشعار در مجموعه محمد آقای نخجوانی در تبریز که متن به خط نستعلیق و عناوین به رفاع نوشته است: «تمت الكتاب بعون الملك الوهاب بيد الاحقر اظهر تبریزی شهر رجب سنه سبع و سبعین و ثمانمائه» (همان، ۷۱).	بی جا	
کتابخانه دانشگاه علیگره، هند	یک آلبوم کوچک ۲۵ برگی دارای سه ترجیع بند از عراقی، یکی از اوحدی، یکی از خواجوی کرمانی و یکی نیز از امیر نعیمی. خط نستعلیق خفی خوش، بین نقوش تذهیب رنگی. جهانگیر پادشاه هند بر روی آن با دستخط خویش نوشته است: «الله و اکبر پنجم آذر سنه ۱ داخل کتابخانه این نیازمند درگاه الهی در دارالخلافه آگره حرره نورالدین جهانگیر بن اکبر پادشاه سنه ۱۰۱۴». در پایان نسخه نوشته شده است: «الحمدالله علی الاتمام... فی شهر محرم الحرام... عام ثمانین و ثمانمائه... علی ید العید المذنب... اظهر الکاتب فی بلدة هراة حفت بالهراة» (حبیبی، ۲۵۳۵، ۷۳۷-۷۳۶).	هرات	محرم ۸۸۰ ق/۱۴۷۵ م
شماره 13.228.13 موزه متروپولیتن نیویورک	هفت پیکر نظامی به خط و امضای اظهر (همان، ۳۹۷) (تصویر ۸).	---	---
A. 2540 توپکاپی سرای استانبول	دیوان جامی به اندازه ۲۲۰ × ۱۳۰ میلی متر، ۲۱۹ برگه و هر برگه دارای ۱۷ سطر به خط نستعلیق زیبای اظهر الکاتب السلطانی، دارای سرلوح‌های مذهب و خاتمه مزین به جداول زنگاری و آبی و جلد چرمی (همان، ۶۸۱)	---	---
کتابخانه کاخ گلستان تهران	هفت قطعه نستعلیق خفی خوش در مرقع گلشن (همان، ۵۴۸)	---	---
کتابخانه عمومی لنین‌گرا F. 1422	یک قطعه به قلم متوسط با رقم «مشقه اظهر» (همان، ۳۱۱)	---	---
مرقع شاه تهماسب کتابخانه دانشگاه استانبول	قطعات: برگه‌های ۹ چپ و راست، برگه ۳۷ چپ به تاریخ‌های ۸۵۴-۸۵۳ ق/ ۵۰- ۱۴۴۹ م. ابتدای این متن که دعایی است منسوب به علی بن ابی طالب در برگه ۷۱ راست چسبانده شده است (Roxburgh, 2005, 344)	---	---
H. 2161 مرقع امیر غیب بیگ توپکاپی سرای، استانبول	قطعه از مرقع امیر بیگ: برگه ۶۷ راست (Ibid, 346)	---	---

تصویر ۶- فراق نامه سلمان ساوجی، خوشنویسی اظهر تبریزی، ۸۴۶ ق/ ۱۴۴۲ م، F. 131، کتابخانه دانشگاه استانبول. مأخذ: (دکتر حمیدرضا قلیچ خانی)

تصویر ۵- جنگ مرآتی، خوشنویسی اظهر تبریزی، کتابخانه ملی تبریز، شماره ۲۹۶۷. مأخذ: (دکتر حمیدرضا قلیچ خانی)

تصویر ۸- هفت پیکر نظامی، خوشنویسی اظهر تبریزی، شماره ۱۳، ۲۲۸، ۱۳، موزه متروپولیتن، نیویورک. مأخذ: <http://www.metmuseum.org/Collect-tions/search-the-collections/455055>

تصویر ۷- کلیات اوحدی، خوشنویسی اظهر تبریزی، ۱۳ ذی الحجه ۸۵۱ ق، کتابخانه دانشگاه استانبول، F. 1489. مأخذ: (دکتر حمیدرضا قلیچ خانی)

قوس‌ها و همچنین زوایای ایجاد شده با خط کرسی قابل توجه است. در تصاویر ۱۱ و ۱۲، واژه «لطیف» را با توجه به کشیدگی در حرف «ف» و واژه «خصال» را با توجه به کرسی‌های عمودی در ابتدا، انتها و میانه واژه ارائه کرده‌ایم که انطباق خطوط کرسی با حروف به خوبی رد آنها دیده می‌شود.

تصاویر ۱۳ تا ۱۷، پنج واژه «سخن»، «آفاق»، «چرخ»، «جنگ» و «نخجیر» را نشان می‌دهند. در واژه «سخن»، نحوه اتصال حرف دنداندار «س» به «خ»، زاویه و گودی حرف «ن» و همچنین جایگاه و شیوه نقطه گذاری در راستای کرسی افقی جالب توجه است. در واژه «آفاق» نه تنها سرکش «الف» تقریباً با زاویه مشابهی گذاشته شده، بلکه زاویه نسبتاً مایل در «فاق» نیز یکسان به نظر می‌رسد. در واژه «چرخ»، کرسی افقی و همچنین

بررسی سبک شناسانه خوشنویسی اظهار تبریزی و کلیله و دمنه کاخ گلستان

در بخش پیشین، گذر مختصری بر زندگی و آثار این خوشنویس نامی داشتیم و در این قسمت به تطابق سبک شناسانه نمونه‌های مختلفی از کتابت وی با خوشنویسی کلیله و دمنه کاخ گلستان می‌پردازیم. این نمونه‌ها با توجه به محدودیتی که در دسترسی به منابع با کیفیت تصویری وجود داشت، تهیه شده است. در مقایسه‌های زیر سعی گردیده بر اساس سنت خوشنویسی، ابتدا مفردات و سپس ترکیبات مورد بررسی قرار گیرند؛ بدین ترتیب که مقایسه‌ها را از حروف آغاز کرده به کلمات و سپس به ترکیب واژگان در یک بیت می‌پردازیم. در این میان شکل دوایر، کشیده‌ها، نقطه گذاری‌ها و همچنین کرسی‌های افقی و عمودی مورد توجه قرار می‌گیرد.

لازم به یادآوری است که برخی از این ویژگی‌ها همچون قلم‌گذاری (زاویه نوشتن هر حرف)، در طول زندگی هنری یک کاتب به ندرت تغییر محسوسی پیدا می‌کند، در حالی که کیفیت خوشنویسی در سال‌های مختلف عمر افت و خیزهایی خواهد داشت. به طور کلی شاید بتوان گفت هر خوشنویس در سال‌های میانی عمر خود زیباترین آثار را از لحاظ قدرت و پختگی می‌آفریند. اما پیش از این می‌بایست به نکته‌ای مهم اشاره کنیم. هر چند خوشنویسی را نیز مانند دیگر هنرها می‌توان با مقایسات سبک شناسانه عجم ساخت و برای پژوهش‌های علمی از آن بهره برد، اما نباید فراموش کنیم که فراتر از تمامی مطالعات ساختاری و قواعد خوشنویسی، روح جاری در یک اثر است که بی تردید می‌بایست در بدو امر مورد توجه قرار گیرد. قطعاً برای هر پژوهشگری، نخستین دریافت، نقش تعیین‌کننده‌ای دارد و شاید این تأثیر اولیه است که در ابتدا روشن‌کننده مسیر هر پژوهشی است و در مرتبه دوم، بررسی‌های سبک شناسانه و کندوکاوهای تاریخی انجام می‌گیرند. اگر تأثیر اولیه بتواند منطبق بر یافته‌های تاریخی و شباهت‌ها و تفاوت‌ها در اصول سبک شناختی باشد، می‌توان امیدوار بود که یک استنتاج مقرون به حقیقت قابل دست‌یابی است، در غیر این صورت جهت و راستای پژوهش بی تردید تغییر خواهد کرد.

در انتخاب عبارات زیر سعی گردیده است تا حد امکان از شکل‌های شبیه به هم در کتابت حروف و ترکیبات متصل و منفصل استفاده شود تا تشخیص تفاوت‌ها و شباهت‌ها برای خواننده به راحتی انجام پذیرد. دقت به نمونه‌های «ترکیبات» ضروری است، چرا که نگارنده باور دارد کلیت سبک و سیاق خوشنویسی را می‌توان در مجموعه واژگان بهتر دریافت. در این نمونه‌ها، شاهد پختگی و زیبایی خط این خوشنویس هستیم که بر اثر رعایت کرسی خط و بافت، حروف و کلمات ایجاد شده است. در تصاویر ۹ و ۱۰، مفردات «ی» و «ج» را با توجه به کرسی‌های افقی در بالا و پایین می‌بینیم؛ شباهت در نحوه چرخش قلم در

مفردات

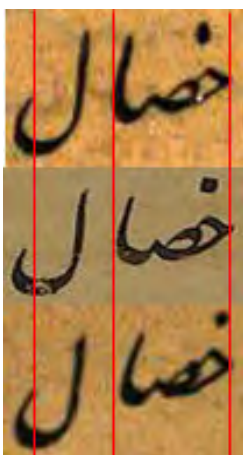

تصویر ۹- مفردات، نمونه میانی از جنگ مرآتی، نمونه‌های راست و چپ از کلیله و دمنه ۲۱۹۸ کاخ گلستان.

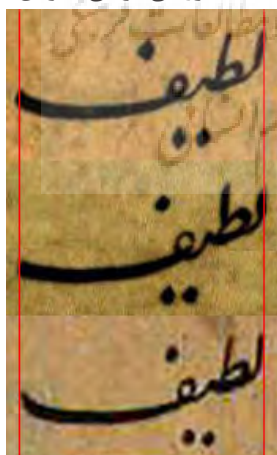

تصویر ۱۰- مفردات، نمونه میانی از جنگ مرآتی، نمونه‌های راست و چپ از کلیله و دمنه ۲۱۹۸ کاخ گلستان.

کلمات: بررسی کرسی عمودی

تصویر ۱۲- تطبیق واژه خصال، نمونه میانی از هفت پیکر نظامی، موزه متروپولیتن نیویورک، شماره ۱۳، ۲۲۸، ۱۳، نمونه بالا (برگه ۱۲ چپ) و نمونه پایین (برگه ۷ راست) از کلیله و دمنه ۲۱۹۸ کاخ گلستان.

تصویر ۱۱- تطبیق واژه لطیف، نمونه میانی از جنگ مرآتی، نمونه بالا (برگه ۸ چپ) و نمونه پایین (برگه ۶۷ راست) از کلیله و دمنه ۲۱۹۸ کاخ گلستان.

زاویهٔ قلم خوشنویس با این خط نشان داده شده است. تقریباً تمامی این ویژگی‌ها به اضافهٔ نحوهٔ نقطه گذاری، کشیدگی «چ» و قوس «خ»، شباهت‌های قابل توجهی را نشان می‌دهد. در «جنگ» و «نخجیر» نیز کشیدگی‌ها و زوایا همان‌گونه رعایت شده‌اند. در بیشتر موارد دیده می‌شود که کوتاهی و بلندی حروف در کل متن به طور یکسان پیش رفته‌اند که گویای وحدت سبک هنرمند است. نمونه‌های بعدی به ترکیبات اختصاص یافته تا سبک خوشنویس در یک قالب کلی دیده شود. در تصویر ۱۸، نوع نقطه گذاری و همچنین کشیدگی حرف «ت» در واژه‌های «افروخت» و «بوقت» و حرف «ش» در آخر مصراع، از یک شیوه پیروی کرده‌اند.

در تصویر ۱۹، بجز کشیدگی‌های «ش» در میانهٔ مصراع، ترکیب «ست» در آخر مصراع نیز مشابه به نظر می‌رسند. در ضمن در تمامی نمونه‌ها می‌بایست به سرکش حروف «ک» و «گ» و زاویه ای که با کرسی عمودی و افقی می‌سازد، دقت شود. در تصویر ۲۰، کشیدگی «ف» در «فرمان»، در برابر کشیدگی «ع» در «تعلیق» قرار داده شده است. از سوی دیگر کوتاهی «ک» در دو واژهٔ «سماک» و «پاک» نیز از شیوه‌های مشابه پیروی کرده‌اند.

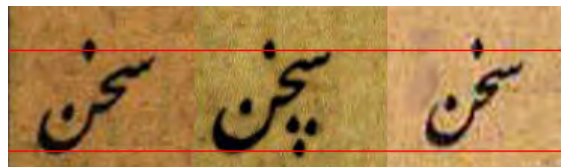
در تصویر ۲۱، «باشدی» و «لنگری» در برابر هم قرار گرفته‌اند و علیرغم این که در دو مصراع مطرح شده، واژگان عیناً تکرار نشده‌اند، ولی تشابهات ساختاری قابل توجه به نظر می‌رسد. در تصویر ۲۲، مصراعی از کتابت فراق نامهٔ سلمان ساوجی ارائه شده است. کشیدگی حروف «ت» در «عفت» و «ک» در «فلک» با یک شیوه انجام شده‌اند، همچنین واژه‌های «بر کنه» «پر کلاه» نیز مخصوصاً در سرکش حرف «ک» و امتداد «الف» شبیه به نظر می‌رسند.

تصویر ۲۳، از مرقع شاه تهماسب انتخاب شده است. در این قطعه نیز شباهت قوس به کار رفته در حرف «غ» و «ع» در واژگان «تیغ» و «تبع» نشانگر همسانی در نحوهٔ چرخش دست خطاط و قلم گذاری وی است.

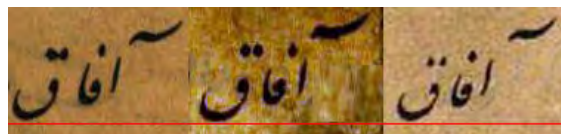
در تصویر ۲۴، که آخرین مقایسهٔ این پژوهش است، کشیدگی «ج» در «جز» و «ح» در «حسن» تقریباً دارای زاویهٔ مشابهی با کرسی افقی هستند و نحوهٔ نگارش واژگان «کنده» و «بنده» از یک شیوه پیروی می‌کند. مصراع پایین که نمونه‌ای از یک قطعه در مرقع گلشن محفوظ در کتابخانهٔ کاخ گلستان است، به صورت چلیپا نوشته شده و به همین دلیل از نظم‌بندی بر اساس کرسی افقی خارج شده است.

بی تردید نمی‌توان از چنین شباهت‌هایی که مکرراً در مفردات و ترکیبات خوشنویسی کلیله و دمنه ۲۱۹۸ با آثار اظهر دیده می‌شود، به راحتی گذر کرد. این مقایسه‌ها می‌تواند تا حدودی سبک و شیوهٔ کتابت خوشنویسی در شرق ایران را که پیرو سبک جعفر تبریزی بوده‌اند، روشن سازد و همچنین دلایل متقنی باشد که حضور قلم و سبک خوشنویسی مولانا اظهر تبریزی را ثابت کند.

کلمات: بررسی کرسی افقی

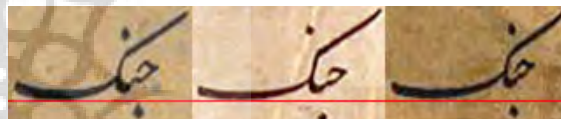
تصویر ۱۳- تطبیق واژهٔ سخن، نمونه میانی از جنگ مرآتی، نمونه راست (برگه ۷۶ راست) و نمونه چپ (برگه ۱۲ راست) از کلیله و دمنهٔ ۲۱۹۸ کاخ گلستان.

تصویر ۱۴- تطبیق واژهٔ آفاق، نمونه میانی از جنگ مرآتی، نمونه راست (برگه ۱۰۰ چپ) و نمونه چپ (برگه ۱۱ راست) از کلیله و دمنهٔ ۲۱۹۸ کاخ گلستان.

تصویر ۱۵- تطبیق واژهٔ چرخ، نمونه میانی از جنگ مرآتی، نمونه‌های راست (برگه ۱۰۷ راست) و نمونه چپ (برگه ۱۰۷ راست) از کلیله و دمنهٔ ۲۱۹۸ کاخ گلستان.

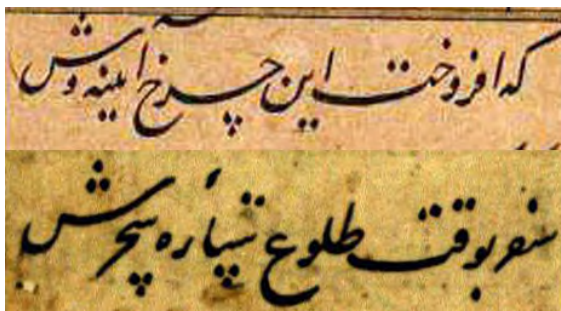

تصویر ۱۶- تطبیق واژهٔ جنگ، نمونه میانی از فراق نامه سلمان ساوجی، ۸۴۶ ق/۱۴۴۲ م، کتابخانه دانشگاه استانبول، شماره ۱۳۱، نمونه‌های راست (برگه ۵۰ راست) و نمونه چپ (برگه ۱۰۷ راست) از کلیله و دمنهٔ ۲۱۹۸ کاخ گلستان.

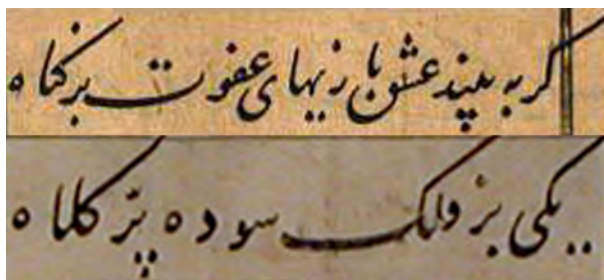

تصویر ۱۷- تطبیق واژهٔ نخجیر، نمونه راست از هفت پیکر نظامی، موزه متروپولیتن نیویورک، شماره ۱۳،۲۲۸،۱۳، (برگه ۱۷ چپ) و نمونه چپ (برگه ۲۱ راست) کلیله و دمنهٔ ۲۱۹۸ کاخ گلستان.

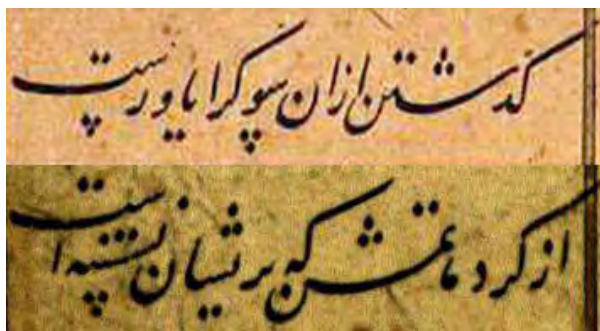
ترکیبات در یک مصراع شعر

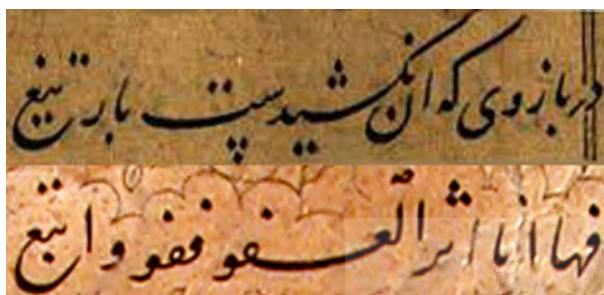
تصویر ۱۸- نمونه بالا (برگه ۱۰۷ چپ) از کلیله و دمنهٔ ۲۱۹۸ کاخ گلستان و نمونه پایین از جنگ مرآتی.

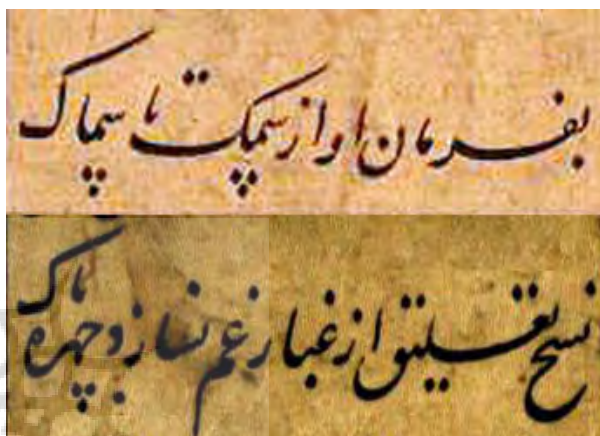
تصویر ۲۲- نمونه بالا (برگه ۷۵ چپ) از کللیله و دمنه ۲۱۹۸ کاخ گلستان و نمونه پایین از فراق نامه سلمان ساوجی، F. ۱۳۱، کتابخانه دانشگاه استانبول (اهدایی دکتر قلیچ خانی).

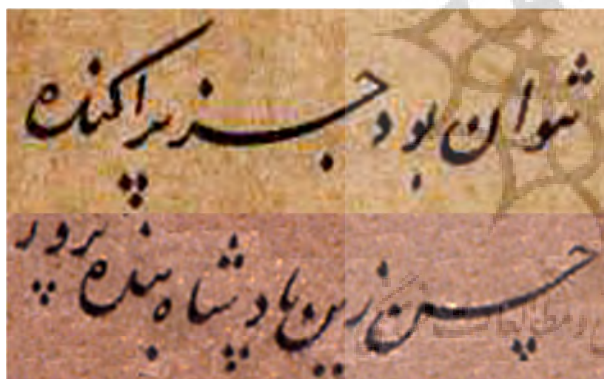
تصویر ۱۹- نمونه بالا (برگه ۱۰۷ چپ) از کللیله و دمنه ۲۱۹۸ کاخ گلستان و نمونه پایین از جنگ مرآئی.

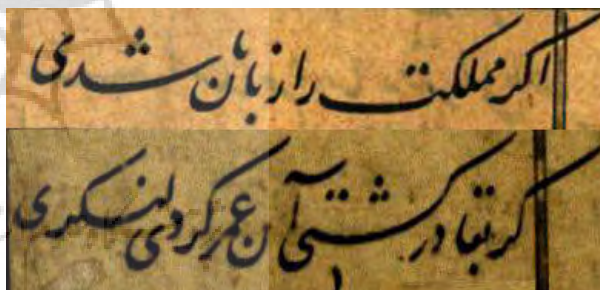
تصویر ۲۳- نمونه بالا (برگه ۲۶ راست) از کللیله و دمنه ۲۱۹۸ کاخ گلستان و نمونه پایین از مرقع شاه تهماسب F. ۱۴۲۲، دانشگاه استانبول (اهدایی دکتر قلیچ خانی).

تصویر ۲۰- نمونه بالا (برگه ۱۰۷ راست) از کللیله و دمنه ۲۱۹۸ کاخ گلستان و نمونه پایین از جنگ مرآئی.

تصویر ۲۴- نمونه بالا (برگه ۱۰۵ چپ) از کللیله و دمنه ۲۱۹۸ کاخ گلستان و نمونه پایین از مرقع گلشن (اهدایی دکتر قلیچ خانی).

تصویر ۲۱- نمونه بالا (برگه ۱۲ چپ) از کللیله و دمنه ۲۱۹۸ کاخ گلستان و نمونه پایین از جنگ مرآئی.

نتیجه

هدف این پژوهش، روشن سازی ویژگی‌های خوشنویسی و همچنین شناخت احتمالی کاتب نسخه کللیله و دمنه ۲۱۹۸ کاخ گلستان بود و متذکر شدیم که به دلیل فقدان پژوهش‌های مستقل و یا منتشر شده راجع به خوشنویسی این اثر، مقاله حاضر احتمالاً جزء نخستین کندوکاوها در این زمینه به شمار می‌آید. در جمع‌بندی و نتیجه‌گیری می‌توان گفت که ویژگی‌های ساختاری و زیبایی‌شناسانه خوشنویسی در کللیله و دمنه کاخ گلستان، آن را در دسته آثار تهیه شده در سده نهم ق در شرق ایران قرار می‌دهد. همچنین به دلیل تنوع به کار گرفته شده در انواع خطوط، گمان می‌رود که خوشنویس این اثر در خطوط شش‌گانه مهارت و تسلط کافی داشته است. با مقایسه‌هایی که بر اساس مفردات، کلمات

ترکیبات در عبارات کلی میان خوشنویسی کللیله و دمنه کاخ گلستان و آثار رقم دار مولانا اظهر تبریزی انجام شد، روشن گردید سبک، شیوه و مایه خوشنویسی وی شباهت قابل توجهی به خط نستعلیق نوشته شده در کللیله و دمنه مورد بحث دارد و روند تاریخی زندگی و آثار وی نیز بر این امر صحنه می‌گذارند. علاوه بر آن که پختگی خط اجرا شده در کللیله و دمنه کاخ گلستان همانند پختگی خط اظهر است که در مقایسه‌های مطرح شده نیز این ویژگی به خوبی دیده می‌شود. بدین ترتیب به عقیده نگارنده، خوشنویس نسخه کللیله و دمنه ۲۱۹۸ کاخ گلستان، احتمالاً اظهر تبریزی است که از استادان مسلم در خطوط شش‌گانه و همچنین فعال در نیمه سده نهم ق بوده است.

سپاس

در این مقاله از راهنمایی‌های دکتر حمیدرضا قلیچ خانی و سخاوت ایشان برای در اختیار گذاشتن تصاویر آثار اظهر تبریزی بهره‌مند بودم. بدین وسیله از ایشان سپاسگزاری می‌کنم.

پی‌نوشت‌ها

ج ۲، اساطیر، تهران.
سکی، یوشیفوسا (۱۳۸۱)، دیباجه قطب‌الدین محمد قصه خوان بر مرقع شاه طهماسب، نامه بهارستان، سال سوم، شماره دوم، دفتر ۶، صص ۳۱۶-۳۰۹.
سمرقندی، عبدالرزاق (۱۳۸۳)، مطلع السعدین و مجمع البحرین، به اهتمام عبدالحسین نوایی، ج ۲، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران.
شکراللهی طالقانی، احسان الله (۱۳۸۱)، رساله تعلیم الخطوط: علی بن حسن خوشمردان معروف به سید بابا، نامه بهارستان، ش ۲، دفتر ۶، صص ۳۲۸-۳۱۷.
عالی افندی، مصطفی (۱۳۶۹)، مناقب هنروان، ترجمه و تحشیه توفیق هاشم پور سبحانی، سروش، تهران.
قلیچ خانی، حمیدرضا (۱۳۷۳)، رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته، روزنه، تهران.
مایل هروی، نجیب (۱۳۸۰)، تاریخ نسخه پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران.
واله اصفهانی قزوینی، محمد یوسف (۱۳۷۹)، خلد برین: تاریخ تیموریان و ترکمانان، به کوشش میر هاشم محدث، میراث مکتوب، تهران.
هاشم پور سبحانی، توفیق و آق سو، حسام‌الدین (۱۳۷۴)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه دانشگاه استانبول، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران.

1 Fabel.

2 Panchatantra.

۳ ابو محمد عبدالله (ح ۱۰۶-۱۴۲ ق/ ۷۲۴-۷۵۹ م)، معروف به ابن مقفع نویسنده بزرگ و مترجم آثار پهلوی به عربی.

۴ این نسخه تحت شماره R. ۱۰۲۲ در کتابخانه توپکاپی سرای در استانبول نگهداری می‌شود. خوشنویس این اثر محمد بن حسام معروف به شمس‌الدین بایسنقری است.

5 Eric Schroeder.

۶ اسکندر سلطان بن عمر شیخ بن تیمور (۸۱۸-۷۸۶ ق/ ۱۴۱۵-۱۳۸۴ م) که در میان سال‌های ۸۰۵ ق/ ۱۴۰۳ م تا ۸۱۷ ق/ ۱۴۱۵ م بر نواحی غربی ایران حکومت کرد و به واسطه حمایتش از هنر معروف است.

۷ پیربداق، ابوالفتح میرزا (مقتول ذی‌قعدة ۸۷۰ ق/ ژوئن ۱۴۶۶ م)، ملقب به عضدالدوله والدین، پسر ارشد جهانشاه قراقویونلو، حاکم فارس و بغداد.

۸ نگارنده در این مقاله امکان ارائه تمامی مطالعات تطبیقی سبک شناسانه را که بر روی آثار رقم دار این خوشنویسان انجام داده است (به دلیل حجم زیاد و کثرت تصاویر) نداشت.

۹ گفته شده است که ظاهر رساله «مداد الخطوط» میرعلی هروی همان بخش نخستین رساله «خطوسواد» مجنون رفیقی هراتی است، زیرا برخی از تذکره‌نویسان سده‌های پیشین این دو نفر را یک نفر پنداشتند (قلیچ‌خانی، ۱۳۷۳، ۲).

فهرست منابع

بیانی، مهدی (۲۵۳۶)، احوال و آثار خوشنویسان، دانشگاه تهران، تهران.
حبیبی، عبدالحی (۲۵۳۵)، هنر عهد تیموریان و متفرعات آن، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، کابل.
خواندمیر (۱۳۸۰)، حبیب السیر، زیر نظر دکتر محمد دبیر سیاقی، ج ۲ و ۴، خیام، تهران.
درایتی، مصطفی (بی تا)، فهرستواره دست نوشته‌های ایران «دنا»، ج ۸، موسسه فرهنگی و پژوهشی الجواد، مشهد.
دوغلان، میرزا محمد حیدر (۱۳۸۳)، تاریخ رشیدی، تصحیح عباسقلی غفاری فرد، میراث مکتوب، تهران.
دولت‌شاه سمرقندی (۱۳۸۲)، تذکره الشعراء، تصحیح ادوارد براون، اساطیر، تهران.
رایبسنسون، ب، و (۱۳۷۶)، هنر نگارگری ایران، ترجمه دکتر یعقوب آژند، مولی، تهران.
رضایی باغ‌بیدی، حسن (۱۳۸۷)، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ترجمه از سنسکریت و پهلوی به عربی، ج ۱۵، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، تهران، صص ۳۳-۲۴.
رومولو، حسن بیگ (۱۳۸۴)، احسن التواریخ، به اهتمام عبدالحسین نوایی،

Binyon, Wilkinson and Gray (1971) , "Persian Miniature Painting" Including A Critical And Descriptive Catalogue of the Miniatures Exhibited at Burlington House January-March 1931, Dover Publication, New York.

Grube, Ernst, J. (1991) , Prolegomena for a Corpus publication of Illustrated Kalila wa Dimnah Manuscripts, Islamic Art, IV, pp. 301-481.

Roxburgh, David J. (2005) , The Persian Album 1400-1600, From Dispersal to Collections, Yale University Press, London.

Soudavar, Aboulala (1992) , Arts of The Persian Courts, Rizzoli, New York.

Thackston, Wheeler M. (2001) , Album Prefaces And Documents on The History of Calligraphers And Painters, Brill, Leiden.

<http://www.metmuseum.org>

www.aghazorg.org